

DR. ALFREDAS ŠIRMULIS

Vilniaus dailės akademija

KRYŽIŲ IR KOPLYTĖLIŲ GELEŽINĖS VIRŠŪNĖS

Lietuvių liaudies kalvystė turi ilgaamžes tradicijas. Kaltos geležies dirbiniai Lietuvoje plačiai paplito XIV–XV a. Nors geležis vis labiau buvo taikoma kūryboje, statybose bei kitiems dirbiniams gaminti, ilgą laiką ji buvo brangi. Labiau prieinama liaudžiai geležis tapo tik plintant technikos progresui Europoje – pramoniniu būdu ją išgaunant bei platinant. Todėl ir lietuvių liaudies memorialinių paminklų viršūnės iš geležies buvo nukaldintos tik XVIII a. viduryje. Įvairiais aspektais tyrinėtojų aptariamos liaudies memorialinių paminklų geležinės viršūnės priklauso katalikiškos Lietuvos kultūrai. Jos visai nenaudotos protestantų antkapių – krikštų puošyboje. Analizuojant kryžių ir koplytėlių geležines viršūnes, kurių kompozicijoje kartu suderinti ir pagoniški, ir krikščioniški simboliai, reikia ypatingą dėmesį atkreipti į tai, kad senieji – pagoniški simboliai yra įgiję krikščioniškąją interpretaciją ir jų negalima vienaprasmiškai aiškinti.

Tyrinėtojai nustatė, kad geležinių viršūnių konstrukcija ir jų forma yra vientisas, nedalomas vienetas, rodantis liaudies meistrų logišką, lakonišką mąstyseną. Įvairiai keičiant pagrindinius konstrukcinius elementus ar tų elementų formas, keitėsi ir viso kūrinio forma. Todėl tokia didžiulė tų kūrinių įvairovė.

Geležinės memorialinių kūrinių viršūnės turbūt pati anonimiškiausia ir menkiausiai iširta liaudies dailės sritis. Daugelis tyrinėtojų tvirtina, kad ir viena, ir kita viršūnė nukaldinta to paties meistro. Kartais pamini vieną kitą jų vardą ar pavardę. Tačiau tai nieko teigiama neduoda. Kol nebus iširta konkrečių liaudies meistrų – kalvių kūryba, jų gyventas laikotarpis ir aplinka, bus sunku išsamiau nagrinėti šią įspūdingą lietuvių liaudies kūrybos sritį.

Nagingi Lietuvos kaimo kalviai, be kitų iš geležies nukaldintų dirbinių, vis plačiau savo meistrybę pradėjo taikyti ir memorialinių paminklų viršūnių puošyboje, varpinių, bažnyčių bei koplyčių viršūnėms užbaigti. Šiems kūriniams nukaldinti Lietuvos kalviai naudojo apvalius, kantuočius, plokščius geležinius strypus ir geležinę skardą. Įkaitinta geležis buvo plojama, tempiama, skeliama, sukama, lenkiama, kertama, o atskiros nukaldintos detalės prie pagrindinio viršūnės karkaso buvo pritvirtinamos kniedėmis. Naudota ir kitokia jungimo technika, pavyzdžiui, apkabinimas ir kt.

Įvairiai išploti, susukti ar kitaip išlankstyti geležies strypai buvo žaismingų vibruojančių linijų, kurias dar labiau pagyvindavo šviesus dangaus fonas. Geležinės memorialinių paminklų viršūnės buvo komponuo-

jamos pagal paminklo pobūdį, jo dydį bei aukštį, kad lengvose, ažūrinėse jų formose žiūrovas galėtų lengvai perskaityti ten įkomponuotus simbolius. Taip buvo sukurta gausybė įvairiausių memorialinių paminklų viršūnių. Nemažai geležinių saulučių, ornamentuotų kryželių sukaupta įvairių muziejų fonduose arba privačiose kolekcijose. Atsietos nuo pagrindinio paminklo, kuriam specialiai buvo nukaldintos, geležinės memorialinių paminklų viršūnės jau nebeįmanoma visapusiškai nagrinėti. Šiek tiek šią netektį gali kompensuoti dar iki šiol natūralioje aplinkoje išlikę pavyzdžiai, tačiau dauguma jų priklauso XIX a. antrajai ir XX a. pirmajai pusei. Analizuojant tokius pavyzdžius, kurių kompozicijoje suderinti ir stambeldiški, ir krikščioniški simboliai, reikia turėti galvoje tai, kad senieji – stambeldiški simboliai jau yra įgiję krikščioniškąją interpretaciją. Todėl nėra ko stebėtis, kad liaudies meno tyrinėtojai stogastulpius, koplytstulpius arba kartais net žemaitiškas koplytėles pavadindavo kryžiais. Jų viršūnes puošė kad ir nedideli kryželiai iš dalies leido tokius senosios formos liaudies monumentus vadinti kryžiais. Ilgainiui geležinėmis saulutėmis arba ornamentuotais kryželiais buvo puošiamos ir medinių kryžių viršūnės. Tokio papročio, išlikusio iki mūsų laikų, gyvybingumo priežasčių ir prasmės reiktų ieškoti dar ikikrikščioniškajame laikotarpyje, kai stambeldiškos Lietuvos pasaulėvaizdyje ir pasaulėjautoje formavosi pirmieji su tuo susiję simboliai. Šia prasme aktualus yra Marijos Gimbutienės darbas „Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene“¹. Jos nuomone, senųjų simbolių, išlikusių liaudies mene, vertė lygi lietuvių kalbos vertei, kuri yra išlaikiusi labai artimas indoeuropiečių prokalbei formas, o senieji liaudies meno simboliai padeda rekonstruoti tikėjimo idėjas. Ypač svarbi senovinei simbolikai suvokti yra M.Gimbutienės suformuluota dviejų polių idėja. Ji rašė: „Simboliai liaudies mene ir jo pirmtake žemdirbystės eros proistoriniame mene buvo ne gaivališki, be sąryšio atsiradę įkvėpimo padariniai, o gerai sutvarkytos sistemos elementai.

Simbolių sistemoje išryškėja dviejų polių – vyriškojo ir moteriškojo idėja. Vieni simboliai reiškia vyriškąją gamtos elementą ir yra susiję su dangumi, jo kitimu, reiškiniais, įvairiais dangaus kūnais ir dangumi – dievybe. Kiti simboliai priklauso moteriškajam elementui, t.y. Žemei, jos kalneliams, uoloms, augalams, ir žemei – dievybei“². M.Gimbutienė, remdamasi dviejų polių idėja, simbolių sistemoje vyriškajam gamtos elementui priskiria visus reiškinius, susijusius su dangumi, jo kitimu, įvairiais dangaus kūnais ir dangumi-dievybe.

„Šie dinamiški kūnai, t.y. dangaus elementai, vaizduojami apskritimu arba ratu. Su apskritimo arba rato šeima susiję svastikos, kryžiai ir

¹ M. Gimbutienė, *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*, Vilnius, 1994.

² Ten pat, p. 10.

spirales. Šioje simbolių grupėje ypatingą vietą užima apskritime nupieštas kryžius, vaizdžiausiai parodantis dangaus dinamiką. Aukštyn ir žemyn, pirmyn ir atgal besisukanti spiralė simbolizuoja ritmingą dangaus kūnų pasislinkimą ir grįžimą atgal. Piešiant šias judrias figūras, matyt, buvo tikimasi palaikyti ir skatinti amžiną judėjimą³. Lietuvių liaudies memorialinių paminklų geležinėse viršūnėse labai dažnai aptinkami apskritimai, segmentinės žvaigždės yra dažnai tarpusavyje susipynę ir išdėstyti simetriškai. Tačiau nesunku iš jų išskirti atskirus pavidalus: saulę, mėnulį ir žvaigždes, kurie sukelia juose slypinčių galingų gamtos jėgų įspūdį. Mėnulio fazių kaita buvo svarbiausia šio dangaus kūno garbinimo priežastis. Ypač reikšmingas buvo jaunas mėnulis. Mėnulio išnykimas delčioje ir jauno pasirodymas nešė gerovę, šviesą ir sveikatą. Šalia pagrindinių dangaus kūnų, simbolizuojančių saulę, mėnulį ir žvaigždes, geležinėse viršūnėse pasitaiko ir kirvio ženklas. „Geležiniai viršūnės kryželio galai užbaigiami kirvuku arba jis iškalamas ant kryželio skersinio. Dažnai kirvis yra šalia žaibo ženklo – zigzagiško spindulio <...>. Kirvis simbolizuoja dangaus-dievybės jėgą. Kirvio simbolis Europos tautų religijoje ir mene – akmens amžiaus palikimas“, – teigia Marija Gimbutienė⁴. Viskas, kas gyva, priklauso žemei, todėl šalia vyriškojo prado dinamiškumo iškeliama didžioji žemės galia gimdyti. Tačiau moteriškasis pradas, gimdantis visa, kas gyva, toks liaudies mene neparodomas – jį reikia pajusti. Vyriškojo prado (dangaus) ir moteriškojo (žemės) sąveikos rezultatas lietuvių liaudies mene vaizduojamas augaliniais motyvais: nuo vešlaus pumpuro iki vaisiais aplipusio medžio.

Rašydama apie medinius kelių aukštų lietuviškus stogastulpius, kurių neturi Lietuvos kaimynai, M.Gimbutienė teigia, kad stogastulpis panašus į medį, o lietuviškų stogastulpių su saulėmis ir mėnuliais viršūnės panašios į indoeuropiečių ir finougrų tautų tikėjimų bei meno dirbinius⁵. M.Gimbutienė, apibendrinama dviejų polių idėjos tyrinėjimų išvadas, rašo: „Matėme, kad liaudies ir proistoriniame mene akmuo, akmeninis stulpas, medžio kamienas paprastai vaizduojami apsupti vyriškos lyties gyvūnų, paukščių, kirvių, ratų, skritulių, saulių, mėnulių. Lietuviškų stogastulpių kūginis stogelis būdavo apvainikuojamas saule, mėnuliu ar paukščiu; šliužai rangydavosi abiem stulpo šonais; šalia žydinčių augalų būdavo vaizduojami dangaus ženklai. Stiebdamasis nuo žemės į aukštį, stogastulpis ar kryžius jungė gyvybę gimdančią žemės galią su gyvybę skatinančia dangaus galia. Be abejo, tai religinių pastangų sujungti žmogų su visata apraiškos“⁶.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat, p.

⁵ Ten pat, p. 79.

⁶ Ten pat, p. 100.

Lietuvoje įtvirtinant krikščionybę, kaimų aplinkoje buvo išsaugoti senųjų ikikrikščioniškųjų medinių liaudies monumentų pavidalai: stogastulpiai, koplytstulpiai bei koplytėlės. Jų viršūnėse vis labiau išryškinaamas kryžiaus ženklas, o seniesiems simboliams suteikiama katalikų tikėjimui įprasta prasmė.

Saulė visose tautose – vienas iš seniausių ir svarbiausių simbolių, kuris susijęs su ugnimi ir šviesa. Krikščionybėje saulė siejama su Jėzumi Kristumi bei Prisikėlimu, taip pat aptinkama kai kuriose Švč. M. Marijos ir Kristaus nukryžiuavimo siužetuose. Švč. M. Marijos Nekaltojo Prasidėjimo ikonografinė rūšis, kurių liaudies meistrai galėjo matyti vietinėse bažnyčiose, buvo perimta iš Apokalipsės: „Ir pasirodė danguje didingas ženklas – moteris, apsiautusi saule, po jos kojų mėnulis, o ant galvos dvylikos žvaigždžių vainikas“⁷. Geležinės saulutės, kurių centre įkomponuota Švč. M. Marijos monograma, kartais ir be monogramos, saulės ženklas su žvaigždžių vainiku ir apačioje jo įkomponuotu puse mėnuliu reiškė tą patį. Ostijoje tarsi saulė įkomponuota Jėzaus Kristaus monograma IHS ilgainiui taip pat paplinta ir geležinėse liaudies memorialinių paminklų viršūnėse, kuriose, kaip ir senovėje, minėti simboliai priklauso dangui.

A. Kynas, rašydamas apie Žemaitijos mažosios architektūros statinių geležinių viršūnių meninius ypatumus, geležines liaudies monumentų viršūnes suskirstė į atskiras rūšis: su vėjarodėmis, širdies ir rasos lašo formos, monograminių ženklų ir daugiakryžmio kryžiaus, vadinamo Pasaulio medžiu⁸. Taip suskirstydamas pagal silueto komponavimą, A. Kynas bandė lokalizuoti atskirų simbolių paplitimą skirtingose vietovėse, išryškinti Žemaitijos etnografinio ploto meninių priemonių įvairovę bei savitumus.

Nagrinėdamas geležines viršūnes su vėjarodėmis, jis rašo: „Kartais vėjarodei būdavo suteikiama gėlių žiedo, kirvelio, plaktuko, žuvies uodegos, peleko, medžio lapo ar stilizuoto, neaptinkamo gamtoje augalo forma“⁹. Iš M. Gimbutienės aptartų senųjų simbolių, priklausančių vyriškajam poliui, A. Kynas pamini tik kirvelį ir plaktuką, tiesa, vėliau aptaria ir paukščius. Tačiau taip ir lieka neaiški pačios vėjarodės simbolinė prasmė. Aprašydamas geležines viršūnes su keliomis vėjarodėmis, A. Kynas sako: „Galima įsivaizduoti, koks, papūtus smarkesniai vėjui, yra jų judrumas ir metalo brūženimo keliamas garsinis efektas“¹⁰. Taigi galima manyti, kad šalia vaizduojamųjų simbolių įkomponuotos vėjarodės priklaus-

⁷ *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, Vilnius, 1997, p. 186.

⁸ A. Kynas, *Žemaitijos mažosios architektūros statinių geležinių viršūnių meniniai ypatumai*, *Tautodailės metraštis*, Vilnius, 1997, Nr. 1, p. 25–43.

⁹ Ten pat, p. 26.

¹⁰ Ten pat, p. 27.

so garso simbolikai. Tokią prielaidą gali patvirtinti ir tai, kad senųjų stogastulpių ar koplytstulpių stogelių pakraščiai buvo puošiami mediniais varpelio formos pakabučiais, kurie nuo vėjo barškėdavo, nes garsas nuo seno buvo siejamas su piktųjų dvasių baidymu. Taip pat ir vėjarodėse įkomponuotos angelų figūrėlės vaizduojamos trimituojančios, o tai turėjo kelti išivaizduojamo garso efektą. Nereikėtų sutapatinti geležinėse viršūnėse įkomponuotų paukščių figūrėlių su vėjarodėmis. Nuo seno dėl sparnų ir skrydžio paukščiai laikyti tarpininkais tarp žemės ir dangaus. Senovės pasaulyje paukštis buvo sielos įsikūnijimas ir simbolis, nes tikėta, kad siela po mirties atsiskiria nuo kūno ir įgijusi paukščio pavidalą apsigyvena Pasaulio medyje. Katalikiškoje ikonografijoje paukštis simbolizuoja Paskutiniame teisme išteisintas sielas. Tą patį galima pasakyti ir apie žuvis pavidalą. Žuvis – vienas ankstyviausių Kristaus simbolių. Taigi turint omenyje, kad visos geležinės viršūnės, kaip jau minėta, yra katalikiškosios kultūros liaudiški relikvai, jų analizei tenka pasitelkti krikščioniškąją ikonografiją. Tose viršūnėse įkomponuoti simboliai vienas kitą papildo, sudarydami tam tikrą simbolinį pasakojimą, todėl netikslu atsietai nuo visumos nagrinėti vieną kurį simbolį. Tuo labiau kad geležinių viršūnių vėjarodės turi dvigubą – ir vaizdinę ir garsinę simboliką.

Išskirdamas širdies ir rasos lašo formos viršūnes, A.Kynas bando įtikinti, kad apverstos širdies ženklas negali vadintis „širdimi“, nes pasikeitęs siluetas tapo panašus į vandens lašą¹¹. Reikia pasakyti, kad liaudies meninėje kūryboje viskas įmanoma. Tuo labiau kad apverstos širdies siluetas panašus ne į vandens lašą, o į apverstą širdį. Lietuvių liaudies mene, ypač antkapiniuose paminkluose, dažnai aptinkami ir širdies, ir apverstos širdies formų reljefai, kurių simbolinę prasmę reikėtų aiškinti individualiais atvejais, nes liaudies meistras ne visada ir patys gali ją paaiškinti. Širdis – gerumo, gailestingumo, krikščioniškosios meilės bei tikėjimo simbolis.

Kiti du geležinių viršūnių tipai – monograminių ženklų ir daugiakryžmio kryžiaus, vadinamo Pasaulio medžiu, viršūnės – nuosekliai ir įdomiai aptarti.

Dauguma liaudies monumentų geležinių viršūnių tyrinėtojų, nurodydami didžiulę jų įvairovę, bandė įvairiais aspektais jas sugrupuoti arba tipizuoti. Nelengva tai padaryti. Nežinomos daugelio geležinių viršūnių sukūrimo datos. Dauguma muziejuose ir privačiose kolekcijose surinktų, meniniu požiūriu vertingų viršūnių neturi išsamios metrikos. Neįmanoma nustatyti jų sukūrimo laiko ir pagal atlikimo techniką, nes jas kaldino labiau ar ne taip patyrę meistras. Todėl beveik visuose straipsniuose neapartami geležinių viršūnių formų ar ornamento raidos klausimai. Tyrinėtojai nustatė, kad geležinių viršūnių konstrukcija ir jų forma vientisas, ne-

¹¹ Ten pat, p. 3.

dalomas vienetas, rodantis liaudies meistrų logišką, lakonišką mąstyseną. Įvairiai keičiant pagrindinius elementus ar tų elementų formas, keitėsi ir viso kūrinio forma. Todėl tokia didžiulė tų kūrinių įvairovė.

Geležinės memorialinių paminklų viršūnės turbūt pati anonimiškiausia lietuvių liaudies dailės sritis. Daugelis tyrinėtojų tvirtina, kad ir viena, ir kita viršūnė nukaldinta vieno to paties meistro. Kartais pamini vieną kitą jų vardą, pavardę. Tačiau tai nieko pozityvaus neduoda. Kol nebus ištirta konkrečių liaudies meistrų – kalvių kūryba, jų gyventas laikotarpis ir aplinka, bus sunku išsamiau nagrinėti šią išties įspūdingą liaudies kūrybos sritį.

Įteikta 2000 m. birželio mėn.

THE IRON TOPS OF CROSSES AND LITTLE CHAPELS

Summary

Blacksmith work has old tradition among the Lithuanian people. Articles made from forged iron spread widely in the 14th-15th centuries. Although iron began to be used more often in works, in constructions as well as in the production of other articles, it remained expensive for a long time. Iron became more accessible to wider levels of the population only with the spread of technical progress in Europe - the use of industrial means to extract and distribute it. That is why the first iron tops of folk memorial monuments in Lithuania were forged only in the middle of the 18th c. Thus, the discussions from various aspects by researchers about the iron tops of folk memorial monuments belong to the culture of Catholic Lithuania. They are not used in decorating the tombstones of Protestants. While analyzing the iron tops of crosses and the little chapels in whose composition both pagan and Christian symbols were coordinated, one should pay special attention that the old pagan symbols have acquired a Christian interpretation and can not be explained unilaterally.

Researchers have noted that the construction of iron tops and their forms is a continuous, indivisible phenomenon, reflecting the logical, laconic thinking of the folk masters.

As the main constructive elements and the forms of these elements changed in various ways, so did the form of the whole work. This is the reason for such a great variety of these creations.

The tops of iron memorial works are probably the most anonymous and most poorly investigated field of folk art. Many researchers note that one or another top was forged by the same master. At times, the name or last name of the master is mentioned. However, this does not have any positive value. Until the works of specific folk masters-smiths, the period and circumstances in which they lived are investigated, it will be difficult to overcome this impressive area of Lithuanian folk creativity.